

Критерії сприймання сформованості художнього

Критерієм називають мірило для визначення, оцінки предмета, процесу або явища. Критерії сформованості художнього сприймання – це показники, за допомогою яких можна визначити характер і якісний рівень пізнавально-емоційних особливостей, що характеризують процес сприймання художнього твору читачем.

У нашому дослідженні таким читачем виступає студент філологічного факультету.

Відомо, що будь-яке визначення завжди буває неповним. Безперечно, ми не претендуємо на повноту й завершеність визначення, яке зроблено щодо названого тут поняття критеріїв. Тому розгляд їх як конкретних показників для визначення характеру і якісного рівня такого складного явища, яким є процес художнього сприймання, потребує низки пояснень та уточнень.

Почнемо з того, що критерії сприймання певною мірою відіграють таку ж роль, як і критерії, що визначають рівень знань, умінь та навичок учнів. У школі для цього служить оцінка. Незалежно від того, п'ятибальною чи дванадцятибальною системою користується школа, оцінка в цілому задовольняє потребу – бути мірилом рівня засвоєння учнями знань з основ наук і вироблення в них передбачених програмами вмій та навичок.

Водночас оцінка як показник результативності певних методів і прийомів роботи, впровадження технологій та винаходів у наукових дослідженнях, як правило, не використовується. Це пояснюється тим, що в таких дослідженнях виникає необхідність вичленувати певні показники, явища, факти, виділити їх дію в системі інших чинників, їхній вплив на перебіг процесів, що досліджуються тощо. У зв'язку з цим добираються критерії, які враховують саме ті особливості, які досліджуються. При цьому не завжди

вдається скористатися цифровими показниками, хоч у наш час математичні методи проникають у всі ділянки економічного й суспільного життя. Проте духовне збагачення читача навряд чи можна оцінити тільки за кількістю прочитаних книг, кількістю образів героїв, які він запам'ятав тощо. Як зазначають у подібних випадках дослідники [52, с. 5], тут вирішують справу не цифри, а здатність вдумуватись у текст, ставити перед собою питання, хвилюватись і переживати, знаходити й радіти.

Читаючи художній твір, реципієнт входить у складний і суперечливий світ його героїв, боротьби думок і поглядів. І цей світ будить почуття й думки, формує ставлення читача до твору, створює ту систему вражень і міркувань, які спонукають погоджуватись і сперечатися з автором, сприймати чи відхиляти авторську естетичну позицію.

І тут не досить лише раціонального розуміння висновку, у вигляді якого (трапляється в школі) іноді визначають ідею твору: автор зображує сміливу боротьбу героїв проти поневолювачів; твір розповідає про мужність хлопчика і його загибель тощо. При цьому виключається те винятково важливе, що приносить людині твір літератури як феномен художній, здатний пробуджувати уяву й почуття, без яких, як уже було доведено в попередніх розділах, сприймання й розуміння має примітивний характер. А тому в пошуках критеріїв оцінки здатності художнього сприймання різні дослідники обов'язково враховували такі його характерні особливості, як уяву читача, його почуття, розуміння змісту в єдності з формою.

Виходячи з цього, автор у своєму визначенні поняття критеріїв сприймання вказує на характер та якісний рівень пізнавально-емоційних процесів, притаманних цьому феномену, суть якого не обмежується інформативним змістом, а включає уяву й пов'язану з нею емоційну реакцію читача, його асоціації. Все це й об'єднується у визначенні

формулюванням: “характер та якісний рівень пізнавально-емоційних процесів”.

Крім того, пізнавально-емоційний процес сприймання є одночасно процесом творчим, він виступає як відкриття особливого духовно-естетичного смислу, вираженого змістом зображених у творі подій та ситуацій. А тому слово “характер” у нашому визначенні вжите для позначення й цієї особливості художнього сприймання.

Загалом же наведений тут коментар до поданого на початку визначення має своєю метою розкрити складний синтетичний характер поняття художнього сприймання і так само характер критеріїв, необхідних для його оцінки.

Зауважимо, що в розкритті характеру художнього сприймання кожен із авторів, який його досліджував, накреслює і ту канву, яка може стати основою для визначення критеріїв його сформованості. Так, якщо Л. С. Виготський вбачав специфічну особливість художнього сприймання у взаємозв'язку та взаємозумовленості художньої емоції та уяви читача, то звідси випливає, що сформованість художнього сприймання має визначатись рівнем розвитку уяви читача і його здатністю емоційно реагувати на події та ситуації твору. Звичайно, ці показники дають уявлення про характер сприймання читача, проте при безперечній важливості уяви та емоційної реакції вони не вичерпують усієї повноти феномену художнього сприймання, на що вказував і Л. С. Виготський усією системою своїх досліджень психології мистецтва.

Інші дослідники, аналізуючи художнє сприймання, враховували такі показники, як сила емоційної реакції (Е), розуміння понятійного смислу твору (С), конкретизації літературних образів в уяві читача (У), усвідомлення позиції автора як творця твору (А). Це давало змогу зробити порівняльну характеристику сприймання одного й того ж твору учнями різних класів. А на основі такого порівняння згаданим автором дослідження зроблено переконливий висновок про те,

які показники читацького сприймання виявляються провідними в той чи інший період розвитку, а які менш розвиненими, що знайшло відображення у вже згаданих дисертантом формулах типу: $E > C > U > A$, що характерно для учнів п'ятого класу, або $E > U > C > A$ – для восьмого тощо [53, с. 20-39].

Не викликає заперечень і думка про те, що глибина сприймання художнього твору залежить від рівня загального розвитку мовленнєвих знань і вмінь читачів, розуміння ними багатства смислових значень і відтінків слова в образ. Сформованість подібних параметрів філологічної культури в студентів є необхідним фактором успішної діяльності вчителя-словесника в цілому [32, с. 133-137]. Вона нерозривно пов'язана також зі здатністю глибокого сприймання художнього тексту, першоосновою якого і виступає слово.

Мабуть, не буде перебільшенням підкреслити, що складність процесу художнього сприймання зумовила велику різноманітність підходів до його аналізу, коли різні дослідники зосереджують увагу на різних його сторонах, особливостях, проявах. Так, М. І. Кудряшов, наголошуючи, що сприймання – це аналітико-синтетичний процес, який об'єднує переживання й розуміння прочитаного, зосереджує увагу на активізації емоційної та інтелектуальної сфери читача за допомогою проблемних завдань. А отже, і критеріями, що визначають сформованість художнього сприймання виступають емоційна реакція читача і рівень осягнення ним змісту твору. Осмислюючи наукові основи викладання літератури і спираючись на праці В. Я. Стоюніна, М. О. Рибникової, а також на експериментальні дослідження, проведені в школі, М. І. Кудряшов підкреслює важливість естетичних емоцій у художньому сприйманні й уяві читача [41, с. 75].

Безперечно, що виділені ним особливості сприймання можна розглядати як критерії його сформованості.

О. І. Никифорова умовами повноцінного сприймання літературного твору вважає:

1) сформованість і вироблення операцій мислення та уяви;

2) здатність виділяти всі елементи, за допомогою яких характеризується літературний образ;

3) здатність зіставляти всі елементи тексту літературного твору;

4) оцінку й узагальнення елементів тексту з погляду характеристики літературного образу;

5) уміння контролювати образи уяви текстом твору [65, с. 102-104].

Не викликає сумніву, що в переліку вмій, необхідних для повноцінного літературного сприймання, які тут названі, відображені його суттєві особливості, що можуть виступати і як фактори літературного розвитку взагалі і як критерії, що визначають характер художнього сприймання. Серед цих особливостей виділимо:

- уяву і мислення;
- увагу до тексту;
- єдність сприймання форми і змісту.

Хоч О. І. Никифорова у своєму дослідженні аналізує сприймання учнів п'ятих і наступних класів школи, її висновки мають узагальнюючий науковий характер. Викликає інтерес також виділення нею чотирьох груп учнів за характером розвитку відтворюючої уяви [65, с. 22-41].

Г. О. Петрова, опираючись на вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності, розглядає особливості сприймання, у яких:

- переважає узагальнення;
- включені окремі зображувальні моменти;
- кількість узагальнюючих моментів відносно пропорційна кількості зображувальних [71, с. 16-17].

На основі цього виділяються три групи учнів, яких дослідниця відносить до художнього, мислительного та середнього типів, після чого аналізує сприймання тексту учнями кожного з названого типів.

Можна відзначити старанність проведених нею аналізів, увагу до індивідуальних особливостей сприймання учнів, проте важко погодитися з усіма висновками дослідження.

Так, Г. О. Петрова вважає глибоким сприйманням пейзажу з повісті О. Гріна „Пурпурові вітрила” ученицею, яка запам’ятала багато образів і розкриває свою радість від зображеного пейзажу: *„Яка чудова картина!.. Як хотілося б по цій рожевій доріжці дійти до сонця...”*

Проте подібні речення не підтверджують бачення ученицею внутрішнього світу героїні О. Гріна. Автор показує, що людина високої душі здатна бачити в житті надзвичайне, вірити й чекати незвичайного, і в світанковому морі бачить незвичайне, бачить здійснення її світлої мрії – далеко на горизонті уже з’явився човен з пурпуровими вітрилами. Вона йде до нього, йде по воді назустріч щастю і бачить, що той, про кого вона мріяла, вже також іде їй назустріч.

Але учениця цього чекання щастя в пейзажі не помітила, а тому не сприйняла й тієї духовної суті, яку хотів виразити автор.

Можна повністю погодитися з виділеннями трьох рівнів художнього сприймання – констатувальним, аналітичним та естетичним [74, с. 46-51], які було докладно проаналізовано в попередньому розділі роботи. У багатьох дослідженнях ці рівні розглядаються як критерії, за допомогою яких визначається сформованість художнього сприймання й поступове підвищення його від першого до другого та третього рівнів, – саме те, що необхідно для дослідження процесу, який аналізується.

Близьким до цієї позиції є розгляд критеріїв художнього сприймання, який дає Є. В. Квятковський.

На його думку, інтенсивність естетичного переживання спирається на сформованість:

- здатності мислити художніми образами;
- здатності до образної конкретизації й образного узагальнення, метафоричної мови, розуміння асоціативного багатства слова, повноцінного сприймання різних художніх систем, поетичного вимислу та умовних форм мистецтва (гротеску, фантастики, сатири тощо), а також розвиток психічних якостей особистості, що виступають як психологічні передумови повноцінного сприймання художнього твору: спостережливості, відтворюючої уяви, емоційності, здатності до співпереживання [33, с. 56-57].

Система показників, розроблена Є. В. Квятковським, включає всебічне врахування психолого-індивідуальних рис особистості, необхідних для формування художнього сприймання та відповідних особливостей самого сприймання, що можуть розглядатися як його критерії. Про це також згадувалося в попередньому розділі, коли йшлося про необхідність якісного відбору претендентів, які прагнуть стати вчителями-словесниками.

Розуміння критеріїв художнього сприймання, висунуте Є. В. Квятковським, перегукується з позиціями інших відомих дослідників, зокрема Л. Г. Жабицької, Н. Д. Молдавської, А. М. Сафонові, Є. О. Сверстюка, А. М. Лісовського, С. О. Пультера, А. Л. Ситченка та інших. Питання про критерії сформованості художнього сприймання знаходить також відображення у багатьох дисертаційних досліджень.

Так, розглядаючи критерії, що визначають готовність майбутнього вчителя до викладання літератури в школі, Л. Ф. Мірошніченко підкреслює, що вони зумовляються низкою параметрів, зокрема й рівнем засвоєння знань, умінням аналізувати твір, загалом – умінням творчо застосовувати набуті знання, потребою в самовдосконаленні тощо [57, с. 18-20]. І хоч

розроблені в дисертації критерії стосуються сформованості професійної готовності вчителя-філолога в цілому, основу їх, безперечно, складає здатність художньо-естетичного сприймання, яке визначає всі сторони готовності до діяльності вчителя-словесника:

- інтелектуально-змістову;
- загально-методичну;
- уміння проводити аналіз уроку;
- уміння побудувати твір на літературну та публіцистичну теми;
- уміння адекватної самооцінки тощо [57, с. 18-20].

У кандидатській дисертації К. П. Бабенко в ролі критеріїв сформованості естетичного сприймання розглядається „комплексна індивідуально-психологічна якість особистості, що складається з уважності, спостережливості, емоційної чутливості, адекватності, самостійності суджень” [3, с. 8]. Крім того, дисертантка визначає рівні розвитку названих якостей – високий, середній та низький.

Так само рівні сформованості відповідних показників – високий, середній, низький – визначаються і в названій вище докторській дисертації Л. Ф. Мірошниченко.

С. Ю. Дітькова основою критеріїв художнього сприймання твору вважає сформованість здатності до художньо-образних уявлень, що визначають читацьку культуру реципієнта, а рівні її сформованості використовує в процесі аналізу результатів дослідження [26, с. 1].

Н. Й. Волошина в основі естетичного виховання й розвитку (а це означає й розвиток сприймання) бачить систему, яка включає поєднання в навчанні змістового, мотиваційного та операційного аспектів, що передбачає засвоєння літературного матеріалу, формування естетичних почуттів, розуміння естетичних понять [19, с. 8].

Отже, в дослідженні стверджується єдність емоційного ставлення, інтелектуального осмислення

тексту й теоретичного розуміння літератури як мистецтва слова, що відповідає позиції, яку по-своєму виражають Є. В. Квятковський, Л. Г. Жабицька, Н. Д. Молдавська, Т. Д. Полозова та інші автори.

Аналізуючи літературне сприймання студентів, Н. М. Білоус виділяє констатувальний рівень, рівень взаємопроникнення тексту і підтексту, сприймання на рівні підтексту, синтетичних суджень і на рівні творчих асоціацій [8, с. 39-40].

Проте неважко помітити, що названі нею критерії фактично перегукуються з критеріями, які виділила свого часу Т. Д. Полозова і які в її інтерпретації показують послідовність зростання здатності естетичного сприймання більш чітко і яскраво. А тому на основі всього, про що сказано в цьому розділі, можна зробити висновок, що найбільш важливими показниками для аналізу художнього сприймання є емоційність сприймання, інтелектуальне розуміння твору, його літературознавча інтерпретація на основі бачення естетичної позиції автора. При цьому емоційність сприймання невіддільна від образної конкретизації, як її розуміють Є. В. Квятковський, Н. Д. Молдавська, Т. Д. Полозова. Інтелектуальне розуміння твору передбачає бачення образного узагальнення, а літературознавча інтерпретація – розкриття авторського задуму і його естетичної позиції.

Таким чином, найзручнішими для аналізу художнього сприймання твору вважаємо критерії, у яких відображаються рівні сприймання: сюжетно-фабульний та естетичний.

Це особливо важливо, тому що естетичний рівень включає і образну конкретизацію, і образне узагальнення, і бачення позиції автора, тобто все те, у чому проявляється адекватне сприймання й розуміння твору.

На основі аналізу праць багатьох дослідників бачимо, що кожен із них зробив вагомий внесок у розуміння художнього сприймання й визначення

критеріїв цього розуміння. Враховуючи основні положення О. І. Никифорової, Т. Д. Полозової, Є. В. Квятковського, І. О. Синиці, Н. М. Білоус та інших авторів, які згадувалися в цій роботі, ми розробили власні критерії, що визначають якість і глибину художнього сприймання читача.

До них належить:

1) глибока увага до слова, що проявляється в умінні розуміти той скритий смисл, яким воно наповнюється в конкретному художньому тексті;

2) здатність сприймати художнє бачення життя письменником і відображення цього бачення в ситуаціях і образах твору;

3) уміння знайти і виділити художні деталі в тексті, які активізують сприймання читача;

4) синтез емоційного сприймання та аналітичного розуміння твору й здатності його літературознавчої інтерпретації .

На основі цих критеріїв ми виділяємо рівні сприймання, що визначають ступінь його сформованості в студентів:

- 1) рівень констатувальний, або подієвий;
- 2) рівень аналітичний, або проміжний;
- 3) рівень естетичний.